

Ο Καθρέπτης

Κάποιοι από τους διαχρονικούς προβληματισμούς του ανθρώπου είναι η σχέση του με την εικόνα του, με τον καθρέπτη και η σύνδεση με τον εαυτό του. Βασική υπαρξιακή αγωνία και αέναος αγώνας, κατά τη διαδικασία συνειδητοποίησης της ατομικότητας των περισσότερων ανθρώπων, άλλοτε με επιτυχημένα και άλλοτε με μεγάλες δυσκολίες. Σε προσωπικό επίπεδο, η διαδικασία σύνδεσης με τον πραγματικό εαυτό μου ήταν και εξακολουθεί να είναι μια δυναμική, επίπονη και συνεχώς αναδιαμορφούμενη πορεία με απώτερο στόχο την επίτευξη της αυτοεκτίμησης και της αυτοπεποίθησης. Άλλωστε, πάντα με ενδιέφερε να ανακαλύψω ποιος είναι ο εαυτός μου, αυτή η πολυσύνθετη εικόνα μου που σχηματίζεται και μέσα από τα μάτια ή τις αντιλήψεις των άλλων. Μέσα από τον καθρέπτη του κόσμου, ο οποίος έχει διαμορφωθεί από την ατομική και συλλογική μνήμη αλλά και από τις επιδιώξεις, τις νοοτροπίες και τις συμπεριφορές. Η προσπάθεια κυρίως εστιάζεται στο να συνειδητοποιήσω τι είναι δικό μου και τι είναι επιβαλλόμενο στη σκέψη και την ψυχή μου.

Ένας από τους τρόπους για τη σύνδεση με τον εαυτό και την εικόνα μου είναι μέσα από τις ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις. Η ψυχαναλυτική θεωρία βασίζεται κατεξοχήν στη διερεύνηση του ασυνείδητου, αποτελεί όμως και μια θεωρία προσωπικότητας, η οποία έχει φανατικούς υποστηρικτές αλλά και πολέμιους. Αναμφίβολα η ψυχανάλυση έχει συνδεθεί με το όνομα του Freud ως βασικού θεμελιωτή της που έδωσε μια πρωτοποριακή -για τα δεδομένα της εποχής του- ερμηνεία των ψυχικών καταστάσεων και φαινομένων.

Συγκεκριμένα, είχε διατυπώσει πως, εκτός από τη συνειδητή ζωή, υπήρχε στον άνθρωπο και μία άλλη πλευρά: τα σκοτεινά, συναισθηματικά φορτισμένα, ασυνείδητα κίνητρα των ασθενών του. Με βάση την προσέγγιση αυτή, παρομοίασε τον ψυχισμό του ανθρώπου με ένα παγόβουνο, του οποίου το μικρότερο μέρος, αυτό που βρίσκεται πάνω από την επιφάνεια του νερού, αντιπροσωπεύει το συνειδητό, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του, που είναι βυθισμένο μέσα στο νερό, σχετίζεται με το ασυνείδητο (παρορμήσεις, πάθη, αποθηκευμένες ιδέες, συναισθήματα). Όλες αυτές οι αόρατες δυνάμεις ασκούν τεράστια επίδραση στη ζωή του ανθρώπου (Φρόντ, 1997).

Ξεκινώντας από το προφανές, ο Φρόντ προσπάθησε να ερμηνεύσει την πολυπλοκότητα της ψυχικής λειτουργίας αναλύοντάς την στα συστατικά της μέρη και αποδίδοντας την κάθε επιμέρους λειτουργία στα διάφορα τμήματα του ψυχικού οργάνου (Laplanche & Pontalis, 1986). Για την κατανόηση και τη μελέτη των ψυχικών καταστάσεων, ο Φρόντ οδηγήθηκε στη δημιουργία 2 τοπικών θεωριών, δηλαδή 2 συστημάτων μέσα στο ψυχικό όργανο, που έχει το καθένα και διαφορετική λειτουργία.

Η πρώτη τοπική θεωρία του Φρόντ διαχωρίζει τρία συστήματα: το ασυνείδητο, το προ-συνειδητό και το συνειδητό, καθένα από τα οποία έχει ιδιαίτερη λειτουργία (Laplanche & Pontalis, 1986). Η δεύτερη τοπική θεωρία αποτελεί συνέχεια της πρώτης με μικρές διαφοροποιήσεις κυρίως στην ορολογία, χωρίς ωστόσο να αναιρεί τον διαχωρισμό συνειδητού – ασυνείδητου (Κρανάκη, 2000).

Η ψυχαναλυτική θεωρία του Φρόντ αφορμάται από το σύμπτωμα. Υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος αρρωσταίνει επειδή υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στις απαιτήσεις της ζωής που επιθυμεί και στις αντιστάσεις που ανακύπτουν (Φρόντ, 1977). Αυτή η σύγκρουση αποδόθηκε αρχικά ως η σύγκρουση ανάμεσα στα ένστικτα του Εγώ και στα σεξουαλικά ένστικτα που ονομάστηκαν «λίμπιντο» (Κρανάκη, 2000). Η λίμπιντο αντιπροσωπεύει μια ουσιαστική δύναμη ζωής, η οποία φέρει αρκετά κοινά στοιχεία με τα ένστικτα του Εγώ, και για αυτό το λόγο δεν μπορούν να έρθουν σε σύγκρουση μεταξύ τους. Καθώς η θεωρία του Φρόντ διαφοροποιείται και μετεξελίσσεται στην πάροδο των χρόνων, αλλάζει και η ορολογία. Έτσι, ο όρος «Εγώ» υποδηλώνει την προσωπικότητα στο σύνολό της στην αρχή και μόνο αργότερα αποκτά ιδιαίτερη σημασία (Laplanche & Pontalis, 1986). Στο Εγώ ενυπάρχουν και τα ένστικτα θανάτου και καταστροφής, που συνιστούν μια επιθετική δύναμη. Ιδιαίτερη βαρύτητα φέρει η έννοια της συνείδησης, που ασκεί μια ελεγκτική λειτουργία και ονομάστηκε Υπερεγώ και αντιπροσωπεύει όλους τους ηθικούς περιορισμούς του ανθρώπου (Φρόντ, 1977)

Το ψυχικό όργανο χωρίστηκε σε τρεις βαθμίδες με διαφορετικές λειτουργίες: το Εγώ, το Υπερεγώ και το Αυτό (Φρόντ, 1977). Το Αυτό εμπεριέχει όλα τα χαρακτηριστικά του ασυνείδητου: είναι το σκοτεινό και άγνωστο κομμάτι του ψυχικού κόσμου. Οι λογικοί νόμοι της σκέψης, οι έννοιες του χώρου και του χρόνου και κυρίως η αρχή της αντίθεσης δεν ισχύουν για το Αυτό. Το μόνο που προσπαθεί είναι να ικανοποιήσει τις ορμικές ενέργειες σύμφωνα με την αρχή της ηδονής.

Συνεπώς, το Εγώ παρεμβάλει ανάμεσα στην επιθυμία και την πράξη την αναστολή της σκέψης και αντικαθιστά έτσι την αρχή της ηδονής με την αρχή της πραγματικότητας η οποία υπόσχεται μεγαλύτερη ασφάλεια και επιτυχία.

Στην προσπάθεια να μελετηθεί η διαδικασία της ψυχικής εξέλιξης του ανθρώπου, αρκετοί θεωρητικοί ψυχαναλυτικής προσέγγισης αναφέρθηκαν στη σύνδεση με τον καθρέπτη. Ο καθρέπτης συμβολίζει τον εαυτόν μας πριν και μετά την απόφαση να γίνεις ΤΕΚΤΟΝΑΣ.

Το στάδιο του καθρέπτη (le stade du miroir)

Πρόκειται για κεντρική ιδέα στη λακανική ψυχαναλυτική θεωρία, η οποία αναφέρεται στο στάδιο ανάπτυξης του παιδιού από τη φαντασιακή φάση, όταν δηλαδή το παιδί είναι συμβιωτικά συνδεδεμένο με το σώμα της μητέρας και δεν συνειδητοποιεί ακόμη τον εαυτό του ως ανεξάρτητη οντότητα, στη συμβολική [symbolic] τάξη, η οποία αντιπροσωπεύεται από την παρουσία του/της ενηλίκου που το κρατά αγκαλιά.

Ο Λακάν μίλησε για το στάδιο αυτό το 1936 και ήταν η συνέχεια της «δοκιμασίας του καθρέπτη» του Henri Wallon το 1931. Η δοκιμασία αυτή αφορούσε ένα πείραμα στο οποίο το ανθρώπινο μωρό, 6 μηνών, συγκρινόταν με έναν χιμπατζή ίδιας ηλικίας την στιγμή που κοιτούσαν την αντανάκλασή τους στον καθρέπτη. Το ανθρώπινο μωρό σαγηνευόταν απ' την αντανάκλασή του στον καθρέπτη και υιοθετούσε θριαμβευτικά αυτή την εικόνα σαν δική του ενώ ο χιμπατζής αντιλαμβανόταν ότι η εικόνα είναι απατηλή και έχανε το ενδιαφέρον του γι' αυτήν.

Το στάδιο του καθρέπτη συνιστά μια πολύ σημαντική στιγμή και αποτελεί το ένα από τα δύο στάδια της ψυχικής εξέλιξης του ατόμου (το δεύτερο είναι το οιδιπόδειο σύμπλεγμα). Στο στάδιο αυτό, το παιδί, κοιτάζοντας στον καθρέπτη και αναγνωρίζοντας στην αντανακλώμενη εικόνα ολόκληρο τον εαυτό του ως σύνολο, βιώνει μεγάλη χαρά και θέτει έτσι τέλος στο ψυχικό βίωμα το οποίο ο Lacan ονομάζει φαντασίωση του τεμαχισμένου σώματος (Miller, 2003). Το στάδιο αυτό αποτελεί τη βάση για τη μελλοντική δομή της υποκειμενικότητας. Το παιδί έχει την εντύπωση ότι ο καθρέπτης είναι μέρος του εαυτού του και ταυτίζεται με το είδωλο που απεικονίζεται στον καθρέπτη και κυρίως με την εικόνα της μητέρας, ενώ προσπαθεί μέσα από τη σχέση αυτή να αποκτήσει τη σωματική του οντότητα. Έτσι, το βρέφος αποκτά συνείδηση του εαυτού του και του Άλλου, που έρχεται να επιβεβαιώσει αυτή την εικόνα. Ο Lacan περιγράφει τη στιγμή της ταύτισης ως στιγμή μεγάλης ικανοποίησης. Όμως, το στάδιο του καθρέπτη αντιπροσωπεύει μια πλασματική εικόνα του Εγώ, καθώς η αίσθηση της ολότητας που δίνει είναι μια φαντασίωση που προσδιορίζει την εγγενή έλλειψη της πραγματικής μας ταυτότητας μόλις εισερχόμαστε στη συμβολική τάξη της γλώσσας και της διαφοράς (Miller, 2000).

Κατανοώντας τα στάδια από τα οποία διέρχεται, ο Λακάν αναφέρει ότι το παιδί σιγά-σιγά αρχίζει να ξεχωρίζει την εικόνα του και να ταυτίζεται με αυτήν. Αυτή είναι η πρωταρχική ταύτιση η οποία γίνεται. Το παιδί αντιλαμβάνεται ότι αυτό που βλέπει δεν είναι ένα πραγματικό ον αλλά μια εικόνα και συνειδητοποιεί ότι η δική του εικόνα είναι διαφορετική από την εικόνα των άλλων.

Άρα, η πρώτη ταύτιση γίνεται με μια εικόνα σώματος, με την δική του εικόνα που βλέπει μέσα στον καθρέπτη και θα οδηγήσει σε ένα «ενδοργανικό καθρέπτη». Θα ενδοβάλει δηλαδή αυτή την εικόνα του, θα την φέρει μέσα του. Η διαδικασία αυτή έχει μεγάλη σημασία για την διαμόρφωση του Ιδεώδους Εγώ (Je-Idéal) και για τη συνειδητοποίηση της ατομικότητας. Συγκρίνοντας τους θεωρητικούς των ψυχαναλυτικών θεωριών, Ο Λακάν διαφοροποιήθηκε από τον Φρόντ στο θέμα των ενορμήσεων σε 2 σημεία:

1. Η θεωρία του Φρόντ στηριζόταν στο δυισμό, ότι ενυπάρχουν οι ενορμήσεις ζωής και οι ενορμήσεις θανάτου. Στον Λακάν, ο δυισμός αυτός καταργείται και στηρίχθηκε η θεωρία ότι υπάρχει μόνο η ενόρμηση θανάτου.

2. Για τον Φρόντ, η ενόρμηση θανάτου συνδέεται άμεσα με το βιολογικό ένστικτο της επιστροφής στο άψυχο. Για τον Λακάν, η ενόρμηση θανάτου σχετίζεται με τη συμβολική τάξη να παράγει την επανάληψη. Με την προσέγγιση αυτή γίνεται η σύνδεση της ενόρμησης θανάτου με το Συμβολικό και τονίζεται η σχέση της με την κουλτούρα (Λακάν, 1964).

Επιπρόσθετα, ο Freud, χρησιμοποίησε το μύθο του Νάρκισσου που καθρεπτιζόταν στο νερό της λίμνης για να αναπτύξει την θεωρία του πρωτογενούς ναρκισσισμού. Στη θεωρία αυτή υποστήριξε ότι το εγώ είναι πρώτα απ' όλα ένα σωματικό εγώ (Φρόντ, 1977). Αυτό το εγώ, που είναι ακόμα αδιαμόρφωτο και που για πρώτη φορά δημιουργείται μέσα από την ταύτιση με την εικόνα του σώματος, ο Lacan το αποκάλεσε εγώ (Je), διαφοροποιώντας το από το Εγώ (Moi). Όπως υποστήριξε, όταν το παιδί βλέπει την εικόνα του μέσα στον καθρέπτη, συνήθως αυτός ο αντικατοπτρισμός, συνοδεύεται από τα λόγια και από το βλέμμα της μητέρας του. (Miller, 2003).

Συνεπώς, η πλαισίωση της εικόνας με τα λόγια, αλλά ακόμα πιο πολύ με τα συναισθήματα της μητέρας, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο για την δημιουργία του εγώ (Je), του παιδιού. Η εικόνα που αποκτά οντότητα και καλύπτεται συναισθηματικά από την επιθυμία της μητέρας για το παιδί της, είναι αυτή με την οποία το παιδί θα κάνει την πρώτη ταύτιση μέσα στον καθρέπτη. Το μικρό παιδί συνειδητοποιεί τον εαυτό του μέσα από το καθρέπτισμα στα μάτια της μητέρας του. Έτσι και ο νέος Τέκτονας βλέπει τον εαυτό του μέσα από την αγάπη που αντικρίζει στα μάτια των αδελφών του. Είναι η επιθυμία της μητέρας του για αυτό, που το κάνει σημαντικό και του δίνει τη μοναδικότητα του. Τα συναισθήματα της είναι η εικόνα του και η εικόνα αυτή θα τον ακολουθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αυτή η εικόνα λοιπόν που βλέπει το παιδί, δεν είναι μια αντικειμενική εικόνα, αλλά μια φαντασιακά επενδεδυμένη εικόνα.

Το είδωλο του, που βλέπει στον καθρέπτη, δεν είναι μια πραγματική αντανάκλαση αλλά μια αντανάκλαση φαντασιακή, που θα έρθει να εμπεδωθεί από αντικειμενικά γεγονότα. Αυτή η αντανάκλαση έχει να κάνει όχι με την πραγματικότητα αλλά με την ψυχική πραγματικότητα (Miller, 2000). Αντίστοιχα η Ντολτό (1993) αναφέρει ότι αυτή η ψυχική πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή κλινικά, όταν ζητηθεί από ενήλικες να περιγράψουν τι βλέπουν μπροστά στον καθρέπτη.

Κατεξοχήν με την "ψυχολογία του εαυτού" της ψυχαναλυτικής σχολής ασχολήθηκε ο H. Kohut. Με βάση τη θεωρία του Kohut, η έννοια του «εαυτού» δομείται γύρω από τις έννοιες της ενότητας και της συνέχειας, στο χώρο και το χρόνο, που οργανώνει την ανθρώπινη εμπειρία (Kohut, 1971).

Ιδιαίτερα σημαντική στην κατανόηση της έννοιας του εαυτού αποτελεί η έννοια της αυτοαντίληψης. Αν και υπάρχει ποικιλία ορισμών, στην πλειονότητα τους οι ειδικοί συμφωνούν ότι αυτοαντίληψη είναι το σύνολο των πεποιθήσεων και των στάσεων που διαμορφώνει ένα άτομο για τον εαυτό του, οι οποίες συνεπάγονται διάφορες τάσεις συμπεριφοράς.

Το πρώτο στάδιο σχηματισμού της αυτοαντίληψης αρχίζει, όταν το παιδί αρχίζει να ανακαλύπτει τα σωματικά μέρη του και σχηματίζει μια γενική εικόνα για το σώμα του. Η σωματική εικόνα σχηματίζεται αρκετά νωρίς μέσα στο πρώτο έτος της ζωής του ατόμου (Ματσαγγούρας, 1983). Μέχρι την εφηβεία οι σωματικές αλλαγές αφομοιώνονται εύκολα από το άτομο, έπειτα όμως, λόγω των ραγδαίων αλλαγών, δημιουργούνται έντονες ανησυχίες και φόβοι. Το περιεχόμενο της αυτοαντίληψης διευρύνεται συνεχώς, αφού από την εφηβεία και έπειτα το άτομο καλείται από το κοινωνικό σύνολο να ανταποκριθεί σε ρόλους, ανάλογα με τους διάφορους τομείς της ζωής του (Ματσαγγούρας, 1983).

Έννοιες εξίσου σημαντικές για την κατανόηση του εαυτού, η αυτοαντίληψη και η αυτοεκτίμηση συχνά συγχέονται, θεωρούνται ταυτόσημες και χρησιμοποιούνται ως τέτοιες. Χρειάζεται, επομένως, η διάκριση τους για να γίνει κατανοητή η λειτουργία τους.

Σημαντική στην κατανόηση της έννοιας της «αυτοεκτίμησης» είναι η συμβολή του Morris Rosenberg, ο οποίος ανέφερε σχετικά *«Η αυτοεκτίμηση είναι μια θετική ή αρνητική στάση απέναντι σε ένα ιδιαίτερο αντικείμενο, δηλαδή τον εαυτό [...] Το άτομο απλά αισθάνεται ότι είναι ένα πρόσωπο που αξίζει»* (Rosenberg, 1965, σελ. 30-31). *«Άτομα με υψηλή σφαιρική αυτοεκτίμηση έχουν αυτοσεβασμό και το αίσθημα ότι είναι φορείς αξίας, μολονότι αποδέχονται πιθανά σφάλματα ή ανεπάρκειες.*

Πολλές φορές, η εικόνα που αντανακλάται από τον καθρέπτη υποδηλώνει τη δύναμη που πηγάζει από τον τρόπο που εμείς οι ίδιοι βλέπουμε τον εαυτό μας. Η εικόνα αυτή όμως σχηματίζεται σταδιακά και σχετίζεται με πολλούς παράγοντες που έχουν επιδράσει σε όλη τη διαδικασία διαμόρφωσης της από τα αρχικά στάδια. Μερικές φορές δυσάρεστα γεγονότα από την παιδική ή την εφηβική ηλικία (προβληματικές οικογενειακές σχέσεις, φαινόμενα εκφοβισμού) μπορεί να διαστρεβλώσουν την αυτοεικόνα μας και να μας οδηγήσουν σε λανθασμένες εκτιμήσεις. Σε συνδυασμό με την κάθε είδους κακοποίηση (λεκτική, σωματική, ψυχολογική) η επίδραση στην αυτοεικόνα είναι καταλυτική οδηγώντας το άτομο στην αντίληψη ότι το ίδιο ευθύνεται για όσα βιώνει. Η έντονη και συνεχής κριτική από τους γονείς, η αέναη επιδίωξη της τελειότητας, η μη αποδοχή των σφαλμάτων και των αδυναμιών, το άγχος και η υπερβολική πίεση, είτε υπακούοντας στις απαιτήσεις των άλλων είτε από εσωτερική επιταγή και ανάγκη, ενδέχεται να οδηγήσουν έλλειψη αυτοεκτίμησης και στη λανθασμένη αντίληψη του εαυτού.

Μερικές φορές η έλλειψη αυτοπεποίθησης μπορεί να οφείλεται στις μη ρεαλιστικές προσδοκίες του ατόμου και στην εστίαση στις αρνητικές πλευρές των πραγμάτων και τις αδυναμίες του χαρακτήρα του. Σε προσωπικό επίπεδο, η ανάγκη μου να ικανοποιήσω τις προσδοκίες των σημαντικών Άλλων (γονιών, αγαπημένων φίλων) με οδήγησαν στο να κρύψω τις δικές μου ανάγκες και να θέσω ως προτεραιότητα τις ανάγκες και τις επιθυμίες των άλλων. Η αυτοεικόνα μου συχνά ήταν διαστρεβλωμένη και είχα την πεποίθηση ότι θα κέρδιζα την αγάπη και την εκτίμηση με το να δίνω όλο το χρόνο και την ενεργητικότητα μου για να είναι οι άλλοι ευχαριστημένοι και αδυνατώντας να αρνηθώ και να υποστηρίξω τις δικές μου ανάγκες. Με την πάροδο των χρόνων όμως και τη συνεχή και δυναμική εξέλιξη μου, βρίσκομαι σε πορεία σύνδεσης με τον εσωτερικό πυρήνα μου και ισορροπίας ψυχικής και κοινωνικής. Αναζητώ την αλήθεια μέσα από τον ΤΕΚΤΟΝΙΣΜΟ.

Νοιώθω την ολοκλήρωση μέσα από την διδαχή και την αγάπη των αδελφών μου που μαζί συμβαδίζουμε ερευνώντας τον δύσκολο δρόμο της αρετής. Έχοντας απαλλαγεί από μνησικακίες και μέταλλα (φθόνο-μικροπρέπεια-φιλαργυρία-συκοφαντία).

Ο άνθρωπος δε μπορεί να δει κατ' ευθείαν τον εαυτό του. Γι' αυτό ίσως δε μπορεί να αντιμετωπίσει εύκολα τα ελαττώματα και τα πάθη του. Ο καθρέπτης του επιτρέπει να βλέπει την αντανάκλαση του εαυτού του. Πάνω από τα κεφάλια μας ταξιδεύει κάθε νύχτα ένας τεράστιος καθρέπτης. Η μυστηριακή Σελήνη που δεν είναι αυτόφωτη αλλά αντανακλά το φως του ήλιου σαν ένα τεράστιο κάτοπτρο. Ένα κάτοπτρο όπου αντανακλώνται επίσης οι απόκρυφες και ανομολόγητες επιθυμίες μας.

Ο σκοτεινός θάλαμος μας ωθεί με τους συμβολισμούς του να απαλλαγούμε από τον ανασταλτικό φόβο που υπάρχει μέσα στο σκοτάδι της ψυχής μας όπως το μωρό που κλαίει **βγαίνοντας από την μήτρα της μητρός του όπου κυριαρχεί το σκοτάδι. Η γέννηση μοιάζει με θάνατο γι' αυτό ο άνθρωπος έρχεται στην ζωή, κλαίγοντας μέχρι ν' αντικρύσουν τα μάτια του το φώς τον συνοδοιπόρο στην μετέπειτα ύπαρξη του.**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κρανάκη, Μιμικά, (2000), Διαβάζοντας τον Φρόντ: Δέκα Μαθήματα για την Ψυχανάλυση, (Τρίτη έκδοση), Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα
- Kohut, H. (1971). The analysis of the self. Monograph series of the psychoanalytic study of the child (4th ed.). New York: International Universities Press.
- Laplanche J. & Pontalis J. B., (1986), Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης, εκδ. Κέδρος, Αθήνα
- Λακάν Ζακ (1964) Το Σεμινάριο, βιβλίο XI, «Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης», μτφ. Α. Σκαρπαλέζου, ΡΑΠΠΑ, Αθήνα.
- Ματσαγγούρας, Η. (1983). Αυτοαντίληψη-Αυτοεκτίμηση και μάθηση: Θεωρία και Παιδαγωγικές Συνεπαγωγές, Τεύχος 122, Σύγχρονη Εκπαίδευση.
- Jacques-Alain Miller (2000), «Τέσσερα σχόλια για το στάδιο του καθρέφτη», στο περιοδικό Fort-Da, τεύχος 2, Ψυχογιός, Αθήνα.
- Miller, J-A. (2003), Ο Λακάν και η Ψυχανάλυση, Αθήνα, Εκκρεμές.
- Ντολτό, Φρανσουάζ, (1993), «Μεγαλώστε σωστά το παιδί σας», Αθήνα: Εκδόσεις Γιαλλέλη, Αθήνα
- Rosenberg, M. (1965). Society and Adolescent Self-image. Princeton, NJ: Princeton University Press. Rosenberg, M. (1979). Conceiving the Self. New York: Basic Books.
- Rosenberg, M. (1979). Conceiving the Self. New York: Basic Books.
- Fontana, D. (1995). Ψυχολογία για Εκπαιδευτικούς (3η εκδ.). (Λ. Μαρίνα, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.
- Φρόντ, Σίγκμουντ, (1977), Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην Ψυχανάλυση (μτφρ. Κ. Τρικεριώτη) εκδ. Επίκουρος, Αθήνα.